

ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ

*Журналга 1958 йил январда
Ойбек асос солган*

Бир йилда олти марта чиқади

5
2020

*Ўзбекистон Республикаси
Фанлар академияси
Ўзбек тили, адабиёти
ва фольклори институти*

Тошкент - 2020

Бош муҳаррир:
Низомиддин МАҲМУДОВ

Таҳрир ҳайъати:
Абдусалом АБДУҚОДИРОВ
Раҳматулла БАРАКАЕВ
Маматкул ЖЎРАЕВ (бош муҳаррир
ўринбосари)
Наим КАРИМОВ
Баҳодир КАРИМОВ
Дурдона ЛУТФУЛЛАЕВА
Абдуваҳоб МАДВАЛИЕВ (бош
муҳаррир ўринбосари)
Тўра МИРЗАЕВ
Бахтиёр НАЗАРОВ (бош муҳаррир
ўринбосари)
Ёрқинжон ОДИЛОВ
Эргаш ОЧИЛОВ (масъул котиб)
Шомирза ТУРДИМОВ
Бокижон ТЎҲЛИЕВ
Алмаз УЛВИЙ
Дурдона ХУДОЙБЕРГАНОВА
Жаббор ЭШОНҚУЛОВ
Бердак ЮСУФ
Қурдош ҚАҲРАМОНОВ
Улуғбек ҲАМДАМОВ
Иброҳим ҲАҚҚУЛОВ

Манзилимиз:
100060, Тошкент, Шахрисабз тор кўчаси, 5-уй.
Телефон: 71 233-71-44
E-mail: jurnal_uzlit@mail.ru

На узбекском языке

Узбекский язык и литература
№ 5, 2020

Мухаррир *Э.Очилов*
Компьютерда саҳифаловчи *Б.Зайнутдинов*

Журнал Ўзбекистон матбуот ва ахборот агентлиги томонидан
22.12.2006 йилда рўйхатга олинган.
Гувоҳнома №0053

Жуманазар ЭШОНҚУЛОВ

МУҲАММАДСИДДИҚ ҲАЙРАТ ВА УНИНГ ДЕВОНИ

Муҳаммадсиддиқ Ҳайрат (1878–1902) адабий меросининг асосини ғазал, қасида, китъа, кичик маснавий ҳамда байтлар ташкил этиб, улар шоир вафотидан кейин яхлит ҳолатга келтирилган. Садриддин Айний “Эсдаликлар” асарида Ҳайрат адабий меросига алоҳида бағишлаб, унинг ҳаёт йўлидаги ажойиб саргузаштлари ва ижод маҳсулини бугунги кунга қадар қандай етиб келганлиги ҳақида мулоҳаза юритган¹⁵¹.

1951 йилда тожик адабиётшунос олими Расул Ҳодизода Айний тавсияси ва раҳнамолигида XIX–XX асрлар тожик адабиёти тазкираларининг таҳлил ва тадқиқ қилишига киришди. Тадқиқотчи олим ўзининг илмий изланишлари натижасида Тожикистондаги Абулқосим Фирдавсий номидаги кутубхонадаги Шарқ қўлёзмалари захирасидан “Девони Ҳайрат”ни топишга муваффақ бўлди¹⁵². Олимнинг фикрича, вафотидан сўнг уни Абдулвоҳид Мунзим шоирнинг турли қораламалари асосида тартибга келтирган. У бир неча далиллар асосида мазкур нусха Октябр тўнтаришидан олдинги даврда чиқарилган дафтарга ёзилганлигини аниқлаган, чунки муҳри 1903 йилда деб ёзилган (22). Мунзим Ҳайратнинг тугалланмаган шеърлари, муҳаммаслари ва бошқа ғазалларига махсус қайдларини кўрамиз (22). Маълум бўладики, бу нусха Ҳайратнинг вафотидан кейин тартибга келтирилган девон бўлиб, эҳтимол у Абдулвоҳид Мунзим уйини талон-торож қилиш вақтида бирон маърифатпаравар кишининг қўлида тушиб, кейинроқ кутубхонага топширилган. Муҳаммадсиддиқ Ҳайрат девонининг Садриддин Айнининг таклифи ва топшириғига биноан Мирзо Абдулвоҳид Мунзим томонидан китоб шаклида кўчирилган нисбатан ишончли ва мукаммал нусхаси бугунги кунда Тожикистон Фанлар академиясининг қўлёзмалар захирасида №1247 рақами билан сақланади.

Р.Ҳодизода “Шарқи Сурх” (“Қизил Шарқ”) журналининг 1957 йилдаги 5-сонидан “Ҳайрат шеърларининг намуналари” номли мақола чоп этиб, унда Ҳайрат девони топилганлиги ҳақида маълумот бериб, шоир шеърларидан намуналар илова қилган. “Жашнномаи Айний” (“Айний юбилеи”) тўпламида нашр қилинган “Айний ва Ҳайрат” номли бошқа бир мақоласида олим Сайдриддин Айнийнинг “Тожик адабиётининг намунаси” ва “Эсдаликлар”ида келтирилган шеърларини Ҳайрат девонидаги шеърлар билан қиёсий таҳлил қилиб, уларнинг фарқлари, афзалликлари ва муаллифга мансублигини имкон даражасида аниқлаган¹⁵³.

Р.Ҳодизода ташаббуси билан 1964 йилда Ҳайратнинг “Ашъори мунтахаб” (“Сайланма шеърлар”) нашр этилиб, 2447 байтни камраб олади.

¹⁵¹ Ай н и й С.. Ёддоштҳо. Жилди 7. Қисмҳои 3–4. – Душанбе, 1957. С. 237.

¹⁵² Ҳ а й р а т. Ашъори Мунтахаб. – Душанбе, 1964. С. 19.

¹⁵³ Р а с у л Ҳ. Айний ва Ҳайрат \ Жашнномаи Айний. – Душанбе, 1960. С. 141–151.

Олимнинг маълумотига кўра, “ушбу девон нихоятда аълосифат бўлган дафтар варақларида, настаълиқ ёзувида китобат қилинган. Шеърлар сарлавҳалари қизил бўёқ ва матнлари эса, қора рангда ёзилган бўлиб, шеърлар матни ҳар бир бетда икки қаторда жойлашган. Баъзи бетларнинг хошияларида Ҳайратнинг илова тариқасидаги шеърлари қора ва жўша (қизил бўёқ) рангида ёзилган” (34–35).

Шоир ижодида ғазал етакчи мавқега эга бўлиб, девонда тақрибан 85 та ғазал келтирилган. Бу даврдаги ғазалиёт мавзусига хос бўлган хусусиятлардан бири услуб ва тасвир ҳиндий услубидаги сўз санъатига ёндашиш кўпроқ кузатилади. Аммо улар тўлиқ ҳиндий услубига тақлид қилмасдан, форсий ва туркий адабиётнинг Ҳофиз, Жомий, Навоий, Фузулий каби забардаст сўз санъаткорлари услуб ва йўналишларига таважжуҳ зоҳир этиб, ғазалда кўпроқ улар изидан борганлар. Мазмуни теран ва бадийяти юксак бўлганлигидан тазкира ва баёзларда бошқаларга нисбатан Муҳаммадсиддиқи Ҳайрат ғазаллари кўпроқ келтирилган.

Қитъа ҳам Ҳайрат девони таркибидаги асосий жанрларда бўлиб, унинг тўпلامдаги сони 34 та ва 231 байтдан иборат. Қитъа жанри кўпроқ тарихий мавзуларни қамраб олиб, унга “Аҳмад Дониш вафотига” (2 та), “Туғрал Самарқандий” (2 та), “Рустамчанинг қатл этилишига оид қитъа”, “Насаф вилоятида мажлис ҳикояси”, “Саромос (бош шамоллаш натижасида шишилиш касаллиги (минингит) бўлиш ҳикояси” ва ҳоказолар мансубдир.

Муҳаммадсиддиқ Ҳайратнинг “Ашъори мунтахаб”ида муҳаммас жанри ғазалдан кейинги ўринни эгаллайди. Шоирнинг жами 9 та муҳаммаси маълум бўлиб, улардан биттаси таъби худ муҳаммас бўлиб, қолганлари Бедил Деҳлавий, Пари Ҳисорий, Оят, Гавҳарий, Исмаил Бухорий (2 та), Шараф, Яғмо ғазалларига боғланган. Бу муҳаммаслар Ҳайратнинг буюк салафлари билан муносиб беллаша олганлигини кўрсатади.

Ҳайратнинг “Ашъори мунтахаб”ида ҳаммаси бўлиб 14 та рубоий келтирилган. Шоир рубоийлари кўпроқ ҳижрон, замондан шикоят, маъшуқа жамолининг тавсифи ва ишқу муҳаббат тараннумига бағишланган. Баъзи рубоийлари ижтимоий мавзуларда. Муҳаммадсиддиқ Ҳайрат аруз илми қоидалари ва нозикликларидан яхши хабардор бўлиб, Айний бу борада ўз асарларида ишоралар қилган. Шоир ўзининг биринчи мисраси аруз илми атамаси билан ёзилган бир рубоийсида, айтмоқчи бўлганки: “менинг талабимнинг асли моҳияти сенинг вафосизлигиндан ўзга сураёт олди” (201).

Шоирнинг таркиббанд жанрида ёзилган биргина шеъри кузатиладики, у 5 банд ва 44 байтдан иборат. Мазкур таркиббанднинг иккинчи банди байти восила байтисиз бўлиб, “Тожиқ адабиёти намунаси” да:

*Ғар бар сари чағми ман нишини,
Нозат бикашам, ки нозанини, –*

тарзида келтирилган (204).

Ҳайрат ҳажвий шеърларида ўта каттиқ ва қўпол сўзлар билан ўз замонасидаги ноҳақликлар ва иллатларни кескин танқид остига олади. Масалан, “Дар ҳажви Мир – Ҳикмат ва Мир – Муҳиддин ном саррофон”

(“Мир Ҳикмат ва Мир Муҳиддин номли саррофлар тўғрисида ҳажв”), “Боз дар ҳажви саррофони мазкур ба равияи Хожа Аҳмад Яссавий” (“Яна Хожа Аҳмад Яссавий йўналишидаги мазкур саррофлар (пулни бошқасига алмаштирувчи, қалбаки пулни ҳақиқий пулдан ажратадиган киши, нархловчи) тўғрисида ҳажв”) ва бошқалар шулар жумласидандир (207–216).

Муҳаммадсиддик Ҳайратнинг пароканда ҳамда тугалланмаган шеърлари 62 байтдан иборат бўлиб, улар турли мавзулар ва асосан қитъа, фард каби кичик лирик жанрларда ёзилган. Жумладан, “Қасидаи баҳория” (“Баҳор қасидаси”) дан 9 байт келтирилган (217).

“Сайланма шеърлар”да шоирнинг биргина “Маснавийи саёҳати Фарғона” (“Фарғона саёҳати ҳақида маснавий”) асари жой олган бўлиб, мазкур саёҳатнинг тарихи 1900 йилга тўғри келади. Маснавий 107 байтдан иборат бўлиб, унда шоирнинг Фарғона вилоятига сафари таассуротлари ҳамда ўша давр мазаралари ўз аксини топган.

Ҳайрат девони тадқиқи юзасидан қуйидаги хулосаларга келиш мумкин: 1) шоир форсий ва туркий тилларда шеър ижод қилган; 2) қасида, маснавий, ғазал, мухаммас, қитъа, таърих, мусаддас, рубоий, таркиббанд, фард каби кўплаб адабий жанрларда маҳорат билан қалам тебратган; 3) ҳинд услубига майл қилиб, ундан ижодий фойдалаган; 4) ҳасби ҳол ҳаратеридаги шеърларида унинг фақирона турмуши ва турли ҳасталиклардан азият чеккани тасвирланган.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Ҳайрат девонининг жанрий таркиби ва шеърларининг мавзу қўлами ҳусусида фикр юритилади.

РЕЗЮМЕ. В статье речь идёт о жанровом составе дивана Хайрата и тематическом охвате го стихотворений.

RESUME. The article discusses the genre structure of Hayrat Diwan and the thematic scope of his poems.

Таянч сўз ва иборалар: девон, жанр, ғазал, қасида, маснавий, мухаммас, қитъа, таркиббанд, мавзу, шакл, мазмун.

Ключевые слова и выражения: диван, жанр, газель, касыда, месневи, мухаммас, кыта, таркиббанд, тема, форма, содержание.

Key words and words expressions: diwan, literary genres, ghazal, kasida, masnavi, muhammas, kita, composition, forma.

Рашид ШУКУРОВ

ҚАТОР УНДОШЛИ СЎЗЛАР ЛУҒАТИНИ ТУЗИШ ТАМОЙИЛЛАРИ

Ўрта мактаб она тили таълимининг концептуал асосларида унинг зарурий воситаси иккита эканлиги таъкидланади: **биринчиси – дарслик, иккинчиси – луғат**. Ўқувчиларнинг ижодий тафакқурини ва нутқини ўстиришнинг зарурий омилларидан бири луғатлар устида ишлашдир. Ривожланган мамлакатларда боғчадан университетгача бўлган таълимнинг ҳар бир бўғини учун юзлаб луғатлар яратилгани, ҳатто рус мактаблари учун ўттиздан ортиқ луғат турлари мавжудлигини эътиборга олсак, ўзбек мактаблари учун луғатлар тузиш қанчалик долзарблигини ҳис этамиз. Мактаб ва лицей учун изоҳли луғат, маънодош сўзлар луғати, антонимлар луғати, даражаланиш луғати, сўзларнинг бирикувчанлик луғати, уядош

СОДЕРЖАНИЕ

Языкознание

Д.Худойберганава. Приоритетные задачи узбекской лингвокультурологии.....	3
З.Холманова, Д.Насриева. Лингвистические карты и их роль в развитии национальных языков.....	9

Литературоведение

Н.Очилов. Эпические традиции в поэмотворчестве Южного Узбекистана.....	15
Н.Йулдошев. Стихи Чулпана, написанные в арузе.....	22
Х.Абдуллаев, Б.Рахимова. Стилистическое своеобразие в научно-эстетическом толковании.....	31
А.Абдукодиров. Толкование книголюбия в творчестве Навои и Джами.....	35

Научно-литературный диалог

Ю.Эшматова, Х.Дустмухаммад. Художественные толкования национальных традиций.....	41
--	----

Научное сообщение

Б.Ражабова. Абдурахман Джами и литературная среда Герата.....	46
Д.Гайипов. Образ арифа в поэзии Агахи.....	52
Ш.Тургунов. Постфольклор в детском фольклоре.....	54
Д.Зохидова. Характеристика Джами в оде “Тухфат ул-афкор”.....	61
А.Эшонбобоев. Изучение творчества Бабура в годы независимости.....	65
Х.Жураева. Трив еликих гения.....	70
А.Эшниязова. Типологический анализ и интерпретация.....	73
Э.Хазраткулова. Призаки антологии в литературно-исторических произведениях.....	78
З.Кодирова. О Рашидиддине Ватвот и его произведении “Хадойик ус-сехр”.....	82
И.Мадияров. О термине скороговорка в тюркских народах.....	86
М.Жураев. Поэтическая фигура “ийхам” в стихах Яри.....	91
Ж.Эшонкулов. Мухаммад Сиддик Хайрат и его диван.....	94
Р.Шукуров. Принципы составления словаря с сочетанными согласными.....	96
У.Йигиталиев. Дейктическое выражение понятия “личность” в процессе коммуникативного строения предложения.....	99
У.Исламов. Научный и организационный подход к культуре речи.....	103
Н.Ярашова. Использование фонографических стилистических средств в детской речи художественных текстов.....	107
М.Шамсиева. Суть билингвизма – двуязычия.....	111
Т.Аллаёров. Передача значений “обязательство” и “свобода” в императивных конструкциях.....	115
Д.Мухаммадиева. Особенности некоторых фразем в “Бабур-наме”.....	120
А.Ахмедова. Фольклоризмы в произведениях Чулпана.....	122
З.Мукимова. Лингвопоэтические и лингвокультурные особенности пословиц.....	126

Дискуссия

Х.Каримов. Массовость или популизм?.....	131
--	-----

Деятели науки

Б.Рахмонов, З.Мамажонов. Дилмурод Куронов.....	134
Х.Хомиди. Наследник двух культур.....	136

Научная жизнь

Тура Мирзаев.....	139
-------------------	-----

МЧЖ «STANDARD POLIGRAPH BOOKS»

босмахонасида чоп этилди. Буюртма № **48/5-02.20**

Манзил: Тошкент шаҳар, Учтепа тумани, Фозилтепа кўчаси, 12-Б уй.

Қоғоз бичими 70х108 1/16. Офсет босма.

Офсет қоғози. Times New Roman гарнитураси.

Шартли-босма т.8,5. Тиражи 580 нусха .